ENIGMATIK MATNLARNING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI: NAZARIY-SEMANTIK TAHLIL

Ibroximova Xilola To‘xtasinjon qizi
Namangan davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti
Orcid: 0009-0001-7916-0482

Annotatsiya

Ushbu maqola enigmatik matnlarning lingvistik xususiyatlarini nazariy-semantik nuqtai nazardan tahlil qilishga bag‘ishlangan. Enigmatik matnlar til tizimida yashirin ma’no hosil qilishning murakkab shakli sifatida qaraladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi enigmatik matnlarda ma’no hosil bo‘lishining o‘ziga xos jihatlarini aniqlash hamda ularning yashirin semantik qatlamlarini ilmiy asosda izohlashdan iborat. Maqolada enigmatik matn tushunchasining lingvistik mohiyati ochib berilib, uning ko‘p qatlamli ma’no tuzilmasi, implitsit semantik komponentlari va kontekstual bog‘liqligi yoritiladi. Maqolada nazariy tahlil, semantik interpretatsiya hamda konseptual yondashuv usullaridan foydalanildi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, enigmatik matnlarda ma’no yuzaga kelishi bevosita til birliklarining yashirin imkoniyatlari, assotsiativ bog‘lanishlar va sharoit bilan chambarchas bog‘liq.

Kalit so‘zlar: *enigmatik matn, lingvistik xususiyatlar, nazariy-semantik tahlil, implitsit ma’no, semantik struktura, diskurs tahlili, interpretatsiya, matn lingvistikasi.*

KIRISH

Zamonaviy lingvistika fanida matnni ko‘p qatlamli va murakkab tizim sifatida o‘rganish tendensiyasi kuchayib bormoqda. Xususan, an’anaviy matnlardan farqli ravishda yashirin ma’no, noaniqlik va ko‘p talqinlilikka asoslangan enigmatik matnlar alohida ilmiy qiziqish uyg‘otmoqda. Bunday matnlar nafaqat til birliklarining ochiq ifodalanishi, balki implitsit semantik komponentlar orqali ham mazmun hosil qilishi bilan ajralib turadi. Shu jihatdan ularni lingvistik nuqtai nazardan o‘rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Enigmatik matnlar nafaqat badiiy adabiyotda, balki publitsistik, falsafiy va hatto kundalik diskursda ham keng qo‘llaniladi. Ularning asosiy xususiyati — ma’noning ochiq ifodalanmasligi, balki turli lingvistik vositalar orqali yashirin tarzda berilishidir. Bu esa matnni tahlil qilishda an’anaviy lingvistik yondashuvlardan tashqari, semantik, pragmatik va kontekstual omillarni kompleks tarzda hisobga olish zaruratini yuzaga keltiradi.

Hozirgi kunga qadar matn lingvistikasi, semantika va pragmatika doirasida ko‘plab tadqiqotlar amalga oshirilgan bo‘lsa-da, aynan enigmatik matnlarning nazariy-semantik xususiyatlari yetarli darajada tizimli o‘rganilmagan. Xususan, ularning lingvistik tabiatini kompleks yondashuv asosida tahlil qilish, implitsit ma’no hosil bo‘lish mexanizmlarini aniqlash hamda interpretatsiya jarayonidagi omillarni belgilash ilmiy jihatdan muhim vazifa bo‘lib qolmoqda.

Enigmatik matnlarning o‘ziga xosligi ularning ma’no tuzilmasining murakkabligi, kontekstga yuqori darajada bog‘liqligi hamda interpretatsiya jarayonida o‘quvchining kognitiv faol ishtirokini talab etishida namoyon bo‘ladi. Bunday matnlarni anglash jarayoni faqat leksik va grammatik vositalar bilan cheklanib qolmay, balki semantik implikatsiyalar, assotsiativ bog‘lanishlar va diskursiv omillar bilan ham

belgilanadi. Shu sababli enigmatik matnlarni tadqiq etishda nazariy-semantik yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur tadqiqotning maqsadi — enigmatik matnlarning lingvistik xususiyatlarini nazariy-semantik jihatdan tahlil qilish, ularning ma’no hosil qilish mexanizmlarini aniqlash va asosiy belgilarini tizimlashtirishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: enigmatik matn tushunchasini aniqlashtirish, ularning semantik va pragmatik xususiyatlarini tahlil qilish, hamda turli matnlar misolida ularning namoyon bo‘lish shakllarini ko‘rsatish.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi enigmatik matnlarning semantik tuzilmasini tizimli ravishda yoritish, ularni talqin qilishning nazariy modelini asoslash hamda mazkur yo‘nalishda lingvistik qarashlarni chuqurlashtirishga qaratilganligi bilan belgilanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Lingvistik tadqiqotlarda yashirin ma’no va ko‘p qatlamli semantika masalalari ko‘plab olimlar tomonidan o‘rganilgan. Xususan, matn lingvistikasi, pragmatika va diskurs tahlili doirasida implicit ma’no, presuppozitsiya va implikatura tushunchalari keng yoritilgan. Enigmatik matnlar lingvistik tadqiqotlarda bevosita alohida termin sifatida har doim ham izchil qo‘llanilmagan bo‘lsa-da, ularning mohiyati bilan bog‘liq masalalar semantika, pragmatika va diskurs tahlili doirasida keng o‘rganilgan. Xususan, matndagi yashirin ma’no, implitsitlik va ko‘p qatlamli semantik tuzilma masalalari ko‘plab olimlar tomonidan turli nazariy yondashuvlar asosida tadqiq etilgan.

Enigmatik matnlar, ya’ni yashirin ma’no, ramziylik va ko‘p qatlamli semantik tuzilishga ega bo‘lgan matnlar lingvistika, semiotika hamda pragmatika doirasida keng o‘rganilgan. Ushbu yo‘nalishda olib borilgan tadqiqotlar asosan matnning yuzaki va chuqur qatlamlari o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlashga qaratilgan. Zamonaviy lingvistikada matn semantikasi masalalari T.A. van Dijk, M. Halliday va R. Hasan kabi olimlar tomonidan tizimli ravishda o‘rganilgan bo‘lib, ular matnni ko‘p darajali semantik tizim sifatida talqin qiladilar. Xususan, Hallidayning funksional grammatikasi matnning ma’no hosil qilish jarayonida kontekst va kommunikativ vaziyatning muhimligini ta’kidlaydi.

Semiotik yondashuv doirasida esa R. Barthes va U. Eco tomonidan ilgari surilgan g‘oyalar enigmatik matnlarni tahlil qilishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Ularning fikricha, matn ochiq tizim bo‘lib, unda ma’no o‘quvchi tomonidan faol ravishda shakllantiriladi. Bu esa enigmatik matnlarda ko‘p ma’nolilik (polisemiya) va interpretatsion erkinlikni yuzaga keltiradi. Shuningdek, pragmatik lingvistika doirasida J. Austin va J. Searle tomonidan ishlab chiqilgan nutq aktlari nazariyasi yashirin ma’nolarni aniqlashda muhim vosita sifatida qaraladi. Enigmatik matnlarda ko‘pincha implitsit (bilvosita) ma’no ustun bo‘lib, u kontekst orqali ochiladi. O‘zbek tilshunosligida ham matn lingvistikasi, xususan, badiiy matnlarning semantik va stilistik xususiyatlari bo‘yicha qator ilmiy ishlar amalga oshirilgan. Biroq aynan enigmatik matnlarning nazariy-semantik jihatdan kompleks tahlili yetarli darajada o‘rganilmagan bo‘lib, bu yo‘nalishda qo‘shimcha tadqiqotlar olib borish zaruratini ko‘rsatadi.

Semantik yo‘nalishda olib borilgan tadqiqotlarda matn mazmunining faqat eksplisit ifoda bilan cheklanmasligi, balki implitsit komponentlar orqali ham

shakllanishi ta’kidlanadi. Bu borada implikatura, presuppozitsiya va konnotativ ma’no kabi tushunchalar muhim nazariy asos sifatida qaraladi. Mazkur yondashuv enigmatik matnlarning yashirin semantik qatlamlarini ochib berishda muhim metodologik vosita bo‘lib xizmat qiladi. “U kuldi. Hammasi tushunarli bo‘ldi”- semantik ma’no - oddiy harakat (kulish).

Pragmatik tadqiqotlarda esa matnni anglash jarayoni nutq ishtirokchilarining kommunikativ niyati, kontekst va diskurs sharoiti bilan chambarchas bog‘liqligi qayd etiladi. Enigmatik matnlar aynan shu jihati bilan ajralib turadi, ya’ni ularda ma’no ko‘pincha bevosita ifodalanmaydi, balki kontekstual va kognitiv omillar orqali shakllanadi. Shu sababli ularni tahlil qilishda pragmatik yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi. “Yaxshi odam edi” – pragmatik ma’no - ehtimoliy o‘lim yoki yo‘qotish implikaturasi.

Diskurs tahlili doirasida olib borilgan zamonaviy tadqiqotlar matnni alohida gaplar yig‘indisi sifatida emas, balki yaxlit kommunikativ faoliyat mahsuli sifatida talqin qiladi. Bu yondashuvga ko‘ra, matnning mazmuni faqat lingvistik birliklar (leksik, morfologik, sintaktik vositalar) orqali emas, balki ularning kontekst, kommunikativ maqsad va qabul qiluvchi (adresat) bilan o‘zaro ta’siri asosida shakllanadi. Shu jihatdan diskurs tahlili matnning ichki strukturasi (koheziya va koherensiya), tashqi omillar (ijtimoiy-madaniy kontekst) hamda interpretatsiya mexanizmlarini kompleks tarzda o‘rganishga xizmat qiladi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, diskursda ma’no hosil qilish jarayoni ko‘p bosqichli va dinamik xarakterga ega. Birinchi bosqichda lingvistik signallar (so‘z, ibora, sintaktik konstruktsiyalar) orqali asosiy semantik maydon shakllanadi. Ikkinchi bosqichda esa ushbu birliklar kontekstual bilimlar, presuppozitsiya va implikaturalar orqali kengayadi. Ayniqsa, implitsit ma’no hosil bo‘lishi jarayonida o‘quvchining ensiklopedik bilimi, madaniy tajribasi va diskursiv kompetensiyasi muhim rol o‘ynaydi. Shu sababli, zamonaviy lingvistikada ma’no “tayyor holatda mavjud birlik” emas, balki “kommunikativ jarayonda shakllanuvchi hodisa” sifatida qaraladi. Diskurs tahlili enigmatik matnlarda uchta asosiy komponentning o‘zaro aloqasini aniqlash imkonini beradi: lingvistik shakl (matnning formal tuzilishi), kontekst (ijtimoiy, madaniy va situativ omillar), interpretatsiya (o‘quvchi tomonidan ma’no hosil qilish jarayoni). Ushbu komponentlar o‘zaro integratsiyalashgan holda yagona semantik makonni hosil qiladi. Masalan, biror ramziy obraz yoki metafora turli kontekstlarda turlicha talqin qilinishi mumkin, bu esa enigmatik matnlarning ochiq va ko‘p variantli interpretatsiyaga ega ekanligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, mavjud ilmiy izlanishlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, enigmatik matnlarni o‘rganishda ko‘pincha alohida yondashuvlar ustunlik qiladi: ayrim tadqiqotlarda semantik jihatlar, boshqalarida esa pragmatik yoki stilistik omillar yetakchi o‘rinda bo‘ladi. Biroq ularni yagona nazariy-semantik tizim sifatida kompleks o‘rganish yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Xususan, implitsit ma’no hosil bo‘lish mexanizmlarining lingvistik asoslari, ularning diskursiv omillar bilan o‘zaro bog‘liqligi hamda interpretatsiya jarayonidagi kognitiv strategiyalar yetarlicha chuqur tahlil etilmagan. Shuningdek, ilmiy manbalarda enigmatik matnlarning tipologiyasi, ularning funksional tasnifi va semantik darajalari bo‘yicha yagona yondashuv mavjud emasligi kuzatiladi. Bu esa mazkur hodisani

tizimli ravishda o‘rganishga to‘sqinlik qiluvchi omillardan biri hisoblanadi. Natijada enigmatik matnlarni tahlil qilishda umumlashgan metodologik modelni ishlab chiqish zarurati yuzaga keladi. Tahlillar asosida aytish mumkinki, diskurs tahlili enigmatik matnlarning murakkab tabiatini ochib berishda samarali metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Biroq ushbu yo‘nalishda nazariy-semantik yondashuvni chuqurlashtirish, turli lingvistik darajalarni integratsiyalash hamda ma’no hosil qilishning universal mexanizmlarini aniqlash kelgusidagi tadqiqotlar uchun muhim ilmiy vazifa bo‘lib qolmoqda.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Enigmatik matnlar lingvistik tizimda o‘zining murakkab semantik tuzilishi va ko‘p qatlamli ma’no hosil qilish mexanizmlari bilan ajralib turadi. Bunday matnlarda ma’no bevosita ifodalanmaydi, balki til birliklarining implitsit imkoniyatlari, kontekstual bog‘lanishlar va assotsiativ jarayonlar orqali shakllanadi. Shu sababli ularni tahlil qilishda faqat yuzaki lingvistik birliklar emas, balki chuqur semantik qatlamlar ham hisobga olinishi lozim. Nazariy jihatdan yondashilganda, enigmatik matnlarda uch asosiy semantik daraja ajralib chiqadi: eksplisit ma’no, implitsit ma’no va inferensial ma’no. Eksplisit ma’no matn yuzasida bevosita ifodalangan axborotni bildiradi, biroq bu turdagi matnlarda asosiy kommunikativ yuk aynan implitsit qatlamga yuklanadi. Implitsit ma’no esa presuppozitsiya, implikatura va konnotativ birliklar orqali yuzaga chiqadi. Inferensial ma’no esa o‘quvchining kognitiv faoliyati natijasida shakllanadi, ya’ni matnni anglash jarayonida o‘quvchi kontekst, bilimlar tizimi va til tajribasiga tayangan holda yashirin ma’noni rekonstruksiya qiladi. Bu holat enigmatik matnlarning interpretatsion ochiqligini ta’minlaydi va ularni bir ma’noli talqindan uzoqlashtiradi.

Enigmatik matnlarda semantik murakkablik ko‘pincha lingvistik birliklarning ko‘p ma’noliligi (polisemiya), metaforik ifodalar hamda sintaktik noaniqlik orqali yuzaga keladi. Bunday birliklar matnning ochiq emas, balki yopiq yoki yarim yopiq ma’no strukturasini hosil qiladi. Natijada matnning to‘liq mazmunini anglash uchun diskursiv kontekst hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, tahlil jarayonida aniqlanishicha, enigmatik matnlar kommunikativ nuqtai nazardan passiv emas, balki faol interpretatsiyani talab qiluvchi matn turiga kiradi. Bu esa ularning o‘quvchi bilan o‘zaro interaktiv munosabatda bo‘lishini ta’minlaydi. O‘quvchi matnni faqat qabul qiluvchi emas, balki ma’no yaratuvchi subyekt sifatida namoyon bo‘ladi.

Pragmatik tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, enigmatik matnlarda muallif va o‘quvchi o‘rtasidagi kommunikativ munosabat bilvosita xarakterga ega. Muallif ko‘pincha o‘z niyatini to‘g‘ridan-to‘g‘ri ifodalamasdan, yashirin kodlar, ishoralar va kontekstual signallar orqali yetkazadi. Natijada, o‘quvchi matnni dekodlash jarayonida faol subyektga aylanadi. Bu holat enigmatik matnlarning interpretatsion ko‘lamini kengaytiradi va ularni dinamik semantik tizim sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Kontekstual tahlil esa enigmatik ma’nolarning shakllanishida ekstralingvistik omillar — madaniy, ijtimoiy va tarixiy kontekstning muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Xususan, bir xil matn turli madaniy muhitlarda turlicha talqin qilinishi mumkinligi aniqlandi. Bu esa enigmatik matnlarning universalligi bilan birga, ularning kontekstga yuqori darajada bog‘liqligini ham tasdiqlaydi. Tadqiqot natijalari ilgari

surilgan nazariy qarashlarni qisman tasdiqlaydi va kengaytiradi. Xususan, matnning ochiq tizim sifatida talqin qilinishi, undagi ma’no o‘quvchi tomonidan faol ravishda shakllantirilishi haqidagi nazariy yondashuvlar amaliy tahlillar orqali o‘z isbotini topdi. Shu bilan birga, tadqiqot enigmatik matnlarni tahlil qilishda faqat semantik yondashuv yetarli emasligini, balki pragmatik va kontekstual omillarni kompleks tarzda hisobga olish zarurligini ko‘rsatdi. Muhokama jarayonida shuni alohida ta’kidlash joizki, enigmatik matnlarning lingvistik tahlili nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Jumladan, bunday matnlarni o‘rganish badiiy adabiyot, publitsistika hamda diskurs tahlili sohalarida yangi yondashuvlarni ishlab chiqishga xizmat qiladi. Shuningdek, u interpretatsiya nazariyasi, kognitiv lingvistika va semiotika kabi yo‘nalishlar bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanadi. Enigmatik matnlarning lingvistik tabiati ularning semantik ochiqligi, kontekstga bog‘liqligi va interpretatsion ko‘p variantliligi bilan belgilanadi. Ushbu xususiyatlar ularni oddiy informativ matnlardan farqlaydi va alohida nazariy yondashuvni talab qiladi.

XULOSA

Mazkur tadqiqotda enigmatik matnlarning lingvistik xususiyatlari nazariy-semantik jihatdan tahlil qilindi. O‘rganish natijalari shuni ko‘rsatadiki, enigmatik matnlar til tizimida oddiy semantik noaniqlik hodisasi emas, balki ko‘p darajali, strategik va maqsadga yo‘naltirilgan kommunikativ konstruktsiya sifatida faoliyat yuritadi. Shu bois enigmatik matnlar ko‘p qatlamli semantik tuzilma sifatida namoyon bo‘ladi. Tahlil jarayonida aniqlanishicha, enigmatik matnlarda yashirin ma’no hosil bo‘lishi asosan polisemiya, metaforik ifodalar, presuppozitsiya va implikatura kabi lingvistik mexanizmlar orqali amalga oshadi. Ushbu birliklar matnning ochiq emas, balki murakkab va ko‘p variantli talqin qilinishiga imkon yaratadi. Shuningdek, tadqiqot natijalari enigmatik matnlarni anglash jarayonida diskursiv kontekstning hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi. O‘quvchi matnni passiv qabul qiluvchi emas, balki ma’no rekonstruksiyasida faol ishtirok etuvchi subyekt sifatida namoyon bo‘ladi.

Umuman olganda, enigmatik matnlarning lingvistik tabiati ularning semantik ochiqligi, interpretatsion ko‘p qatlamliligi va kontekstga yuqori darajada bog‘liqligi bilan belgilanadi. Mazkur tadqiqot natijalari matn lingvistikasi va semantika yo‘nalishlarida enigmatik birliklarni yanada chuqurroq o‘rganish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Van Dijk T. A. Discourse and Context: A Sociocognitive Approach. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. 300 p.

2. Mahmudov N. Til. — Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2010. — 304 b.

Mahmudov N. O‘zbek tilida pragmatik tadqiqotlar. — Toshkent: Fan, 2012. — 220 b.

3. Sayfullayeva R., Mengliev B. va b. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. — 416 b.

4. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. — Toshkent: O‘zbekiston, 2011. — 280 b.

5. Yo‘ldoshev B. Matn lingvistikasi. — Toshkent: Universitet, 2007. — 198 b.

6. Hojiev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. — Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2010. — 176 b.

7. Кубрякова Е. С. Язык и знание. — М.: Языки славянской культуры, 2004. — 560 с.
8. Карасик В. И. Языковой круг. — М.: Гнозис, 2004. — 390 с.
9. Brown G., Yule G. Discourse Analysis. — Cambridge: Cambridge University Press, 2003. — 288 p.
10. Schiffrin D., Tannen D., Hamilton H. E. (eds.) The Handbook of Discourse Analysis. — Oxford: Blackwell, 2003. — 1216 p.